

УДК 811.161.1-2'27

DOI: 10.31558/1815-3070.2025.49.14

**СОЦІОЛІНГВІСТИЧНІ СТУДІЇ В УМОВАХ
РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ**

Рецензія на монографію: Український етномовний континуум в умовах війни Росії проти України: монографія / відп. редактор С. О. Соколова, техн. редактор І. І. Брага. Київ: Інститут української мови НАН України, 2024. 366 с. [Електронне видання].

**SOCIOLINGUISTIC STUDIES IN THE CONTEXT
OF THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR**

Review on the monograph: The Ukrainian Ethnolinguistic Continuum in the Context of Russia's War against Ukraine: A Monograph / Responsible editor: S. O. Sokolova; Technical editor: I. I. Braga. Kyiv: Institute of the Ukrainian Language, National Academy of Sciences of Ukraine, 2024. 366 pages. [Electronic edition].

Колективна монографія за редакцією Світлани Соколової присвячена проблемам сучасної соціолінгвістики, які актуалізовані під впливом потужного екстралінгвального чинника – повномасштабного вторгнення Росії в Україну. Війна не лише загострила мовне питання, але й поставила перед науковцями нові завдання, які потребують термінового вирішення. Це увиразнює, що рецензована соціолінгвістична праця є важливою і своєчасною. До монографії увійшли матеріали доповідей, виголошених на Міжнародній науковій конференції «Український етномовний континуум в умовах війни Росії проти України», яка відбулася в Інституті української мови НАН України 10–11 жовтня 2023 року.

Рецензована праця складається із трьох розділів. Архітектоніка монографії цілком логічна. Перший розділ «Соціолінгвістичні дослідження і війна» відкриває наукова розвідка Світлани Соколової про соціолінгвістичні знання як рушійну силу національно-мовної трансформації суспільства. Дослідниця зазначає, що сформувалися два напрями наукових студій – аналіз специфіки функціонування тієї самої мови або різних мов у соціумі та відображення суспільних явищ у мові / мовах – і що такі напрями можна реалізувати в синхронному та діахронному ракурсах. Однак зауважує, що другий напрям продуктивніший, оскільки «відкриває доступ до... конкретних текстів – як писемних, так і усних» (с. 8). Корисною видається інформація про різні дослідження мовної ситуації України. Світлана Соколова стверджує, що повномасштабна війна змінила не лише життя людей, але й поставила перед соціолінгвістами нові завдання: реально оцінити мовну ситуацію та її зміни; вивчити мовну поведінку різних категорій населення нашої держави; пристосувати методи аналізу до нових умов; удосконалити соціолінгвістичний термінологічний апарат; проаналізувати трансформації у мовленні і власне в мові у воєнний період; змодельовати розвиток мовної ситуації у післявоєнний

період. Привертають увагу факти про зміни в ставленні громадян України до української та російської мов. Цифрові показники відображено в діаграмах, як-от: «Мова повсякденного спілкування (2022)», «Мова, якою говорила більшість населення в населених пунктах, де ВПО (внутрішньо переміщені особи) проживали до війни»; «Власна мова повсякденного спілкування ВПО», «Після початку повномасштабного вторгнення (2022) Ваше ставлення до української мови», «Після початку повномасштабного вторгнення (2022) Ваше ставлення до російської мови» та ін. Дослідниця констатує, що після повномасштабного вторгнення почали ставитися краще до української мови 2/3 місцевих жителів і половина переселенців, а через рік показники переселенців стали практично такими самими, якими були в місцевих рік тому. Майже одразу відбулися дзеркальні зміни у ставленні до російської мови (с. 19).

Читачів наукової розвідки, без сумніву, зацікавить матеріал про метод мовних біографій, який дає змогу визначити розуміння понять «рідна мова», «перша мова», «державна мова», «мова національної меншини», «національність», «мова повсякденного спілкування» і под. Світлана Соколова застерігає: «Незважаючи на оптимістичні результати соціопитувань щодо зростання рівня українськомовного спілкування і зміни ставлення до мов, маємо реально оцінювати ті зміни, які можуть настати після закінчення війни» (с. 23). Тут же вмотивовує причину свого занепокоєння.

У цьому підрозділі йдеться ще про один ракурс соціолінгвістичного знання, важливий в умовах гібридної війни: термінологію і тематичну лексику (лексеми і стійкі словосполучення зі сфери «мова і суспільство»). Підсумовуючи результати аналізу, авторка акцентує на потребі системної і систематичної роботи з роз'яснення сутності сучасних соціолінгвістичних процесів серед різних категорій громадян.

Ганна Залізник, Олександр Іванченко висвітлили роль цифрових технологій у соціолінгвістичних студіях. Імпонує позиція авторів щодо коректності цифрових показників. Дослідники вважають, що «використання результатів інтернет-опитувань через заповнення відповідних Гугл-форм на цифрових платформах, отриманих лише шляхом обробки всієї сукупності відповідей під час такого опитування, не дає підстав поширювати їх результати на всю генеральну сукупність (усіх жителів країни, регіону, міста)» (с. 44). На думку науковців, цифрові технології можна застосовувати для опитування громадської думки лише тоді, коли буде забезпечено репрезентативність вибіркової сукупності. У підрозділі наведено приклад такого опитування в умовах воєнного стану – використання технології RatingBot, розробленої на замовлення ТОВ «Перша рейтингова система» (с. 44–47).

Процесу перейменування публічного простору України в час повномасштабної війни присвячено підрозділ Галини Мацюк. Дослідниця аналізує нову категорію соціономастики – поняття «топонімічна компетентність соціуму», що є в період повномасштабного вторгнення показником процесу перейменування, «про що підтверджують законодавчі та соціокультурні передумови формування цих знань, їх реалізація у фейсбуці,

інтернет-ЗМІ та на сайтах виконавчої влади, а також вияви на рівні лінгвістичної абстракції – через виокремлені «старі» тематичні групи одиниць, призначені для заміни, і нові, узгоджені колективно (жителями населеного пункту і владою) для впровадження» (с. 51–52). Галина Мацюк навела дуже промовисті цифри. Пропонуємо розглянути лише один факт: у фейсбуці в дописі за 8 листопада 2023 року зазначено, що в Чернівецькій області залишилося перейменувати близько 400 географічних об'єктів, в Івано-Франківський – 43, у Тернопільській – 51, у Львівській – 18, в Рівненській – 120 (с. 60). Видно, що попереду ще багато роботи. Дослідниця вважає, що на основі топонімічної компетентності суспільства перейменування слугує завершенню символічної кодифікації, а також відмежуванню від російсько-радянського минулого.

У другому розділі висвітлено мовну ситуацію і мовну поведінку під час війни. Лариса Масенко проаналізувала здобутки, конфлікти, перспективи дерусифікації України. Авторка наголошує на тому, що російсько-українська війна увиразнила необхідність встановити чіткий мовно-культурний кордон із Росією, який держава-агресорка намагається розмити вже століттями. Теоретичний аналіз проілюстровано яскравими прикладами, зокрема цитатами з есею «Трагедія Центральної Європи» видатного чеського письменника Мілана Кундери чи рядками зі сторінок фейсбуку: «В Україні російська культура закінчилася в Бучі на перехресті вулиць Пушкіна і Лермонтова» (с. 79–80). Теперішній розвій української культури, за переконанням дослідниці, виносить на порядок денний необхідність налагодження контактів у різних сферах із найближчими сусідами – Литвою, Латвією, Естонією і країнами Центральної Європи, а втілення такої ідеї потребує добре підготовлених перекладачів із різних мов.

Оксана Данилевська розглянула тенденції, суперечності та парадокси мовної ситуації в Україні в умовах війни. Дослідниця зосередила увагу на динамічних процесах у взаємодії мов в Україні у воєнний час. На матеріалі мовних біографій, записаних упродовж 2022–2023 рр., простежила трансформації в мовній поведінці конкретних мовців та пов'язала їх із переформатуванням соціального тла. Також оприлюднила результати кількох соціологічних опитувань різних соціологічних служб після початку повномасштабного вторгнення, порівняла показники з моніторингом, проведеним раніше, зокрема у рамках Проєктів INTAS (Бестерс-Дільгер, 2008) та Фонду Фольксваген. Відрадно є один із висновків, що до найпомітніших тенденцій, простежених у мовних біографіях і підтверджених соціологічними опитуваннями, належить комунікативне впотужнення української мови.

Наталя Матвеева детальніше зупинилася на трансформаціях мовної поведінки та мовної свідомості українців, які виявляються в зміні ставлення до української та російської мов, а також у переході російськомовних комунікантів на державну мову спілкування. Авторка навела результати опитування, проведеного упродовж 2022–2023 рр. у Тернопільському національному педагогічному університеті імені Володимира Гнатюка (загальний обсяг вибірки – 300 анкет, заповнених студентами). Відповіді підтверджують зміну ставлення

молоді до української та російської мов унаслідок російсько-української війни: «65% опитаних студентів зазначили, що їхнє ставлення до української мови певною мірою покращилося після початку повномасштабного вторгнення, для 35% сприйняття української залишилося без змін» (с. 112).

Іванна Цар порушила питання про вплив російсько-української війни на мовну поведінку молоді в інтернеті. Закцентовно на різних виявах мовної взаємодії молоді з інтернет-ресурсами: виборі мови спілкування в соцмережах; виборі мови для іншої особистої комунікації в інтернеті; виборі мови для пошуку інформації; виборі мови споживання інформації. Указано, що після повномасштабного вторгнення значна кількість популярних блогерів перейшла на українську мову або принаймні почала вести свої сторінки українською. Суголосні із припущенням авторки, що подеколи перехід блогерів на українську може бути зумовлений не зміною їхньої мовної свідомості, а намаганням пристосуватися до нових суспільно-політичних умов. На жаль, виявити причину такої трансформації доволі складно. Тому динамічна мовна поведінка молоді в інтернеті потребує подальших наукових студій.

У підрозділі Володимира Труба йдеться про особливості українського мовного ландшафту, детермінованого різнобічними інтерферентними впливами. Мовний ландшафт як складне соціолінгвальне поняття автор окреслює через три компоненти: 1) державна мова країни; 2) ступені володіння її громадянами іноземними мовами; 3) опис мов національних меншин (с. 228). Науковець вважає, що захисту потребують такі мови, як караїмська, кримськотатарська, кримчацька, гагаузька, ромська. Ці мови не є широкоживаними в Україні та поза її межами, «вони не захищені офіційним статусом, оскільки народи, які ними говорять, нечисленні й не мають власних державних утворень» (с. 231). Актуальний висновок: сьогодні в Україні важливо, щоб знання інших мов, зокрема російської, англійської, не загрожувало повноцінному функціонуванню державної мови. Для цього потрібна система заходів відповідних державних органів.

Кілька розвідок містять регіональний аналіз, зокрема присвячені трансформації етномовної самоідентифікації етнічних росіян Сумщини (автор Ірина Брага), динаміці мовної ситуації на півдні Одещини (автори Андрій Колесников, Марина Делюсто), мові національних меншин Закарпаття (автори Галина Шумицька, Василь Шаркань), українській мові в освітньому просторі Канади (автори Оленка Білаш, Олена Гузар).

Ірина Брага розмірковує про інтенсивність процесу самоідентифікації в кризових умовах, зокрема під час війни. На основі аналізу праць українських та зарубіжних науковців зауважує, що дослідники часто демонструють відсутність безумовного зв'язку між мовою та ідентичністю. Авторці розвідки насамперед цікава ситуація, «коли різні етнічні групи, об'єднуючись в одну спільноту в межах держави, яка в бою відстоює свій суверенітет, обирають одну спільну мову і прагнуть нею оволодіти або відновити / вдосконалити її знання» (с. 157).

Висвітлюючи зміни мовної ситуації в регіоні, розташованому в межах річчї Дністра і Дунаю, Андрій Колесников, Марина Делюсто констатують посилення

позицій української мови. Щоб закріпити позитивну динаміку, на думку дослідників, потрібно організовувати безкоштовні курси для охочих вивчати українську мову; сприяти добровільній українізації через популяризацію української мови, її діалектів. На цьому етапі українізації перешкодою може стати підтримка інших мов у статусі засобів міжетнічної комунікації (англійської, румунської, болгарської). Лише в єдності домінантної української живомовної діалектної основи, захисту української мови на законодавчому рівні «українська мова ефективно працюватиме як дієвий державотворчий, політичний, етноконсолідаційний та безпековий чинник буття регіону» (с. 209).

Галина Шумицька, Василь Шаркань наголошують на тому, що десятиліттями в Україні мовне питання використовують як зброю, зокрема в інформаційній війні, а Закарпаття особливо чутливе до використання маніпулятивних технологій. Гіперчутливість детермінували такі чинники: географічне розташування, поліетнічний склад населення, багатомовне середовище, належність краю до різних державних утворень у минулі століття. У підрозділі критично проаналізовано мовно-політичні баталії, які висвітлено в сучасних публікаціях. Указано на різницю в поглядах представників Румунії та Угорщини щодо необхідності змін в українському законодавстві стосовно мовного питання. Представники Румунії «підтримують Україну у війні проти Російської Федерації, тоді як представники Угорщини непослідовні у заявах, після внесення змін до українського законодавства відповідно до рекомендацій Венеційської комісії продовжують висувати до України нові вимоги і погрожувати блокуванням вступу нашої держави до НАТО» (с. 226).

Розвідка дослідниць із Канади (Оленки Білаш) та з України (Олени Гузар) висвітлює цікавий досвід у канадському соціумі: особливості української мовної освіти, збереження української мовної спадщини, зокрема в період міграції в умовах війни. Акцентовано на понятті «мова спадщини» в контексті культурної спадщини, що відбиває значущість мови як компонента національної ідентичності та культурного надбання. До сучасних викликів української мовної освіти в Канаді автори дослідження відносять потребу у кваліфікованих вчителів, які володіють українською мовою; залучення учнів до вивчення української мови в мультикультурному суспільстві. Репрезентуючи результати проєкту «About Ukrainian Teachers in Canada», Оленка Білаш, Олена Гузар зазначають, що з початку повномасштабного вторгнення з України в Канаду іммігрувало в період 17.03.2022–01.04.2024 рр. близько 300 тисяч українців. Переміщені особи з України змогли приєднатися до українсько-англійських двомовних шкіл у Західній Канаді та/або до громадських рідних шкіл. Однак наявні і проблеми, які виникли у зв'язку з останньою хвилею міграції: відсутність достатнього місця в школах із двомовними програмами, недостатня кількість українськомовних учителів, відсутність українськомовних психологів. Схарактеризовано три варіанти нової практики комунікації: 1) англомовні канадці + українськомовні канадці + українськомовні українці; 2) українськомовні канадці + українськомовні українці; 3) українськомовні діти + російськомовні діти. На нашу думку, результати такого дослідження

вагомі, оскільки увиразнюють, якими способами мова відображає соціальні нерівності, впливає на ідентичність і може сприяти розбудові більш справедливого та інклюзивного суспільства (с. 270).

Третій розділ слугує цілісному баченню вербалізації війни. Юлія Браїлко виокремила мовні засоби творення образу ворога в українському постфольклорному дискурсі сучасної воєнної доби. У науковій розвідці термін «постфольклор» позначає тексти, які репрезентують розвиток фольклорної традиції в комунікативному просторі сьогодення. Матеріалом слугували приклади мономодальних і мультимодальних жанрів із вербальним компонентом, які з'явилися в період повномасштабного вторгнення. Це і традиційні жанри (анекдоти, жарти, загадки, закляття, народні молитви та ін.), і новітні (зокрема пародії на вірші та пісні). Матеріал дуже колоритний. Наприклад, Юлія Браїлко виявила закономірність застосування антитези за ознакою «свій – чужий», у якій відображено різницю ментальності українців та росіян. В основі такого протиставлення: 1) означальні характеристики, зокрема із залученням зооморфних метафор: *Якщо Росія – ведмідь, то Україна – вулик з бджолами!* (ТГ, ОЛ, 22.11.2022); 2) семантика дії: *Все сходиться. Українець: – Я переможу! Росіянинин: – Я побєжу!* (ФБ, Olga Kachmar, 16.09.2022); 3) об'єктні параметри дії: *Новини дня: українці штурмують військкомати, а росіяни – банкомати* (ТГ, ОЛ, 02.03.2022) та ін. (с. 279). Поділяємо думку Юлії Браїлко, що постфольклор виконує «важливу функцію мовного опору російській агресії» (с. 285).

У наступному підрозділі Ангеліна Ганжа продемонструвала еволюцію жанру українських буктрейлерів про війну. Серед чинників, які сприяють популярності буктрейлерів, дослідниця називає кризу читання і, відповідно, пошук шляхів її подолання. Із матеріалу дізнаємось, що впродовж останнього десятиліття процес створення буктрейлерів еволюціонував від прикладної рекламної технології до медіатворчості. Текст у відеоформаті поєднує словесні, візуальні та аудіоеlementи. Зазначено, що від 2014 року вийшли друком близько тисячі книг про російсько-українську війну. Звісно, що сьогодні потрібна якісна промоція таких творів, зокрема в соціальних мережах. Ангеліна Ганжа проаналізувала буктрейлери до таких книг: Сергія Жадана «Інтернат», Тамари Горіха Зерня «Доця», Надії Сухорукової «Маріуполь. Надія», Павла Вишебаби «Тільки не пиши мені про війну», Володимира Станчишина «Емоційні гойдалки війни», Олександра Михеда «Котик, півник, шафка». Звернімо увагу на фрагмент аналізу буктрейлера до останньої книги: «Враження про сюжет формується алюзійно за допомогою вербальних і візуальних символів, підкріплених ілюстраціями та цитатами з книжки, наприклад: *«Нагріта теплом дідусевих рук Шафка, подарований на свято Півник і врятований Котик втілюють силу й незламність, бережуть рід, дарують надію»*. Документальне підґрунтя в буктрейлері оприявлено через проєкцію на реальні події в конкретному місці – Бородянці на Київщині, яка дуже постраждала під час російської окупації, що тривала близько місяця (*«Єдине, що вціліло, – котик, шафка і півник»*) (с. 303).

Тетяна Космеда інтерпретувала лексему *москаль* та її похідні в словнику, пареміях та дискурсі українців. Авторська картотека налічує близько 200 одиниць, зібраних із тлумачних словників, лексиконів нових слів, збірки паремій, а також низки етимологічних словників. Дослідниця зауважує, що в українській мові функціують емоційно-експресивні похідні від *москаль* – це *москалице*, *москалисько*. Додає, що галичани використовують лексему *москаляка*. Тетяна Космеда наводить відому на заході України паремію *Москаляку – на гілляку*, а також вислів *Москолота як золота*. Загалом авторка розвідки констатує, що паремійна картина світу українського народу презентує загальне несприйняття москалів українським етносом – кепкування, глузування, висміювання. «Водночас вербалізовано почуття і емоції незадоволення, розчарування, роздратування, жалю, гіркоти, прикrostі, досади й ненависті, що мотивовані досвідом спілкування з москалями. Мовне втілення отримали й негативні поведінкові стереотипи москалів, їхня ненависть до українців. Це сконструйовано в мовних формах порівнянь, евфемізмів чи дисфемізмів, діалогових конструкціях, формах авто- чи псевдокомунікації, дитячих лякалках і дражнилках» (с. 321).

Далі в монографії – розвідка Тетяни Коць, у якій проаналізовано лексеми *війна* і *мир* у словникові низької і високої експресії. Зазначено, що в інформаційному просторі значення лексеми *війна* розширюється відповідно до сучасних реалій. Це засвідчує «оновлення традиційного раціонального словника епітетів *війни* із семантикою ‘руйнування’, ‘знищення’ (*важка*, *цинічна*, *виснажлива*, *смертельна*, *руйнівна*, *антигуманна*) означеннями із семами ‘підступність’, ‘цинізм’, ‘наси́льство’ (*гібридна*, «*братня*», *терористична*, *конвенційна*). Раціональнооцінний словник сучасної війни ще додає до цього переліку експресивні означення: *звіряча*, *нелюдська*, *нещадна*, *випалювальна* та ін. Відрадно, що дослідниця ретельно систематизувала і лексичні одиниці з позитивною конотацією. «На противагу усталеній негативнооцінній низці синонімів на означення війни сьогодення пропонує раціональний лексикон високої експресії із семантикою ‘визволення’ (*національно-визвольна*, *праведна*, *переможна*, *всенародна*, *оновлювальна*), який є віддзеркаленням своїх цінностей у контексті загальнолюдської лінгвософії війни і миру (с. 338).

Завершальним акордом рецензованої студії слугує розвідка, присвячена процесу неосемантизації лексики у воєнному дискурсі 2022–2023 рр., яку підготували Микола Філон та Андрій Хорунжий. Автори схарактеризували неосемантизми, утворені шляхом метафоризації, метонімізації, омонімізації та прихованого запозичування; з’ясували лексико-семантичну, стилістичну та функційну специфіку таких одиниць; простежили зв’язок екстралінгвальних чинників і лексико-семантичних дериватів. Функційно-прагматична спеціалізація неосемантизмів у досліджуваній період значною мірою спрямована утвердити на рівні свідомості моральну вищість українців над ворогом.

На нашу думку, висновки науковців, викладені в монографічній студії Інституту української мови НАН України, слугують системному опису функціонування української літературної мови на сучасному синхронному зрізі.

У підрозділі Тетяни Коць є рядки, які, мабуть, висвітлюють роль усієї монографії (та і роботи філологів загалом!) в умовах російсько-української війни, а саме – значення Слова для Перемоги і Миру. Це фрагмент із публіцистичного тексту Євгена Головахи, який було опубліковано в «Українській правді» ще 30 вересня 2019 року: *Слово не спиняє кров, не спиняє війну, воно змінює передовсім того, хто його промовляє. А далі – змінюється простір довкола, змінюються люди в цьому просторі... Слово працює повільніше, ніж хочеться, але працює! Процес творення змінює дійсність на ірраціональному рівні. Це травма і зцілення водночас* (с. 340).

Безперечно, дуже важливо, щоб і наукове слово торкнулося серця читачів, спонукало до роздумів, до щоденної наполегливої роботи для утвердження української мови в нашій державі.